

Πρόλογος

Ο τόμος αυτός αναδεικνύει τμήμα των ερευνητικών επεξεργασιών και πορισμάτων του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: 'Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21ου αιώνα'. Στο πρόγραμμα έλαβε μέρος μεγάλος αριθμός ερευνητών του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΑΚ) του ΕΚΚΕ και πολλοί ειδικοί επιστήμονες ως εξωτερικοί συνεργάτες.

Το ερευνητικό αυτό εγχείρημα χρηματοδοτήθηκε από τα κονδύλια της 'Αριστείας II', πρόγραμμα της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας. Το πρόγραμμα 'Αριστεία' αποτέλεσε το μόνο πρόγραμμα της ΓΓΕΤ, για την περίοδο 2005-08, μέσω του οποίου χορηγήθηκαν στα ερευνητικά Ινστιτούτα πόροι για έρευνα χωρίς προκαθορισμένο θεματικό πεδίο. Έτσι οι πόροι αυτοί μπόρεσαν να αξιοποιηθούν για την μελέτη ερευνητικών αντικειμένων που οι ερευνητές έκριναν άξια διερεύνησης και τα οποία δεν περιλαμβάνονταν στη θεματολογία των ανταγωνιστικών χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων. Για τους λόγους αυτούς, η σημασία του σχετικού προγράμματος για το ΙΑΑΚ υπήρξε μεγάλη, η δε οργάνωση και δόμησή του έπρεπε να υπηρετεί δύο στόχους: α) την συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού μελών του Ινστιτούτου και β) την ενίσχυση των ερευνητικών υποδομών του.

Ο πρώτος στόχος υπαγόρευσε την συγκρότηση ενός ευρέως ερευνητικού αντικειμένου στην μελέτη του οποίου θα μπορούσαν να συμβάλουν επιμέρους διερευνήσεις εξειδικευμένων θεμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η ποικιλία που χαρακτηρίζει τις ειδικότητες του ερευνητικού προσωπικού του Ινστιτούτου αναγόταν σε πλεονέκτημα εφόσον εξασφάλιζε διεπιστημονικό χαρακτήρα στην υλοποίηση του προγράμματος. Με το ίδιο σκεπτικό επελέγη η συνδρομή εξωτερικών ειδικών επιστημόνων που ενίσχυσαν την ερευνητική ομάδα και συνέβαλλαν θετικά στο τελικό προϊόν. Η απαραίτητη επικοινωνία μεταξύ των μελών της ερευνητικής ομάδας εξασφαλίστηκε στο πλαίσιο δύο κύκλων σεμιναρίων τα οποία προώθησαν τον διεπιστημονικό διάλογο και διεύρυναν τις οπτικές επισκόπησης των επιμέρους ερευνητικών αντικειμένων.

Εκτός του βιβλίου αυτού, το ερευνητικό πρόγραμμα οδήγησε και σε άλλα κείμενα, ορισμένα εκ των οποίων έχουν ήδη δημοσιευθεί ή είναι υπό δημοσίευση σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, ενώ τροφοδότησε και αρκετές ανακοινώσεις σε συνέδρια. Τέλος, δύο ημερίδες συνέβαλλαν στην διάχυση των αποτελεσμάτων του προγράμματος στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα ενώ η συμμετοχή σε αυτές επιστημόνων από τη Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία και Δανία οδήγησε στην επισκόπηση των αποτελεσμάτων υπό το πρίσμα των διεθνών αντίστοιχων πορισμάτων.

Κλείνοντας το προλογικό αυτό σημείωμα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας για τη χρηματοδότηση του προγράμματος και για τη στήριξη που μας παρείχε στη διαχείρισή του. Επίσης, ευχαριστούμε τους διοικητικούς υπαλλήλους του ΕΚΚΕ και τους εξωτερικούς συνεργάτες μας που ασχολήθηκαν με την διοικητική υποστήριξή του και τέλος, όλους τους ερευνητές που συμμετείχαν, για τον ενθουσιασμό και την επιστημονική προσήλωση που επέδειξαν.

Θωμάς Μαλούτας
Διευθυντής ΙΑΑΚ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΑ ΠΟΛΥΘΕΜΑΤΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτό αποτελούν ερευνητικές διερευνήσεις αντικειμένων που αφορούν στο ίδιο ερευνητικό πεδίο: τον φυσικό και κοινωνικό ιστό της πόλης της Αθήνας. Συγκεντρώνοντας πάνω από το 1/3 του πληθυσμού, παράγοντας πάνω από το μισό του ΑΕΠ, αποτελώντας το άμεσο κέντρο αναφοράς του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής επαρχίας και την έδρα ενός ιδιαίτερα συγκεντρωτικού κράτους, ο ευρύς μητροπολιτικός χώρος της ελληνικής πρωτεύουσας αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη τόσο της εξέλιξης των μεγάλων πόλεων του Ευρωπαϊκού νότου όσο και των τάσεων κοινωνικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Η συσχετισμένη θεώρηση των δύο αυτών αξόνων, δηλαδή της αλλαγής της πόλης και της αλλαγής της κοινωνίας, απετέλεσε κεντρικό στόχο του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο απορρέει η παρούσα συλλογή άρθρων. Λόγω της προϊούσας εξειδίκευσης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο αδιαμφισβήτητος συσχετισμός χωρικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, που πρώτη ανέδειξε η περίφημη Σχολή του Σικάγου, σπάνια αποκαλύπτεται επαρκώς στο πλαίσιο των ερευνών και μελετών των διαφόρων επιμέρους επιστημονικών κλάδων. Ακριβώς στη διεύρυνση του προβληματισμού γύρω από τη συσχέτιση αυτή φιλοδοξεί να συμβάλει ο τόμος αυτός.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, η Αθήνα υφίσταται, αφομοιώνει, αντιδρά και μεταλλάσσει τις ποικίλες επιδράσεις μιας διαρκώς εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης, ενώ η κοινωνία της παλεύει να αμβλύνει τις επιπτώσεις, αλλά και να αδράξει τις όποιες ευκαιρίες, στο πλαίσιο ενός όλο και λιγότερο προστατευτικού περιβάλλοντος και αναπτυσσόμενου φιλελευθερισμού. Νέοι καταναγκασμοί, νέες ανάγκες αλλά και νέοι στόχοι οδηγούν σε ιδιόμορφα αστικά μορφώματα και σύνθετες νέες στάσεις και πρακτικές, στο εσωτερικό των οποίων, παλαιές σταθερές κοινωνικής και οικογενειακής οργάνωσης συνυφαίνονται με στοιχεία 'εκμοντερνισμού'. Το μέλλον της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που διαμορφώθηκε στη μεταπολίτευση παρουσιάζεται έωλο καθώς οι πιέσεις αυξά-

νονται στα μεσαία στρώματα, οι ευπαθείς ομάδες των χαμηλών εισοδημάτων υφίστανται πρώτες τα αποτελέσματα της παγκόσμιας κρίσης και τα εργατικά στρώματα διευρύνονται και αναδιарθρώνονται δύο σχεδόν δεκαετίες μετά την μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Παραταύτα οι μεταβολές που παρατηρούνται στην Αθήνα δεν μοιάζουν να ακολουθούν τις τάσεις που οι μελέτες του αστικού χώρου αποκαλύπτουν για τις περισσότερες μεγάλες πόλεις του Δυτικού κόσμου. Για παράδειγμα, δεν παρατηρείται ένταση των φαινομένων κοινωνικής πόλωσης και στεγαστικού διαχωρισμού, όπως προβλέπουν και προδικάζουν οι αναλύσεις των Friedman & Wolf (1982), Sassen (1991), Mollenkopf & Castells (1991) κ.ά. Παράλληλα, τα νέα μεταναστευτικά στρώματα αντιμετωπίζουν προβληματικές στεγαστικές συνθήκες, αλλά δεν υφίστανται χωρική απομόνωση και οπωσδήποτε δεν χαρακτηρίζονται από καθεστώς γκετοποίησης (Aragoglou, 2006· Maloutas, 2007b).

Όμως, το γεγονός ότι κάποιες από τις πολύ αρνητικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής αναδιάρθρωσης δεν επαληθεύονται από τα εμπειρικά ευρήματα των ερευνών στην Αθήνα, δεν συνδέεται με την ανάπτυξη πολιτικών σε μια συνειδητή προσπάθεια για την ανάσχεση τέτοιων επιπτώσεων, όπως συμβαίνει σε χώρες της Δυτικής και της Βόρειας Ευρώπης. Η απουσία, ή έστω η μικρότερη ένταση των αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων στην Αθήνα, συνδέεται κυρίως με τις οικονομικές δομές και τη μορφή ανάπτυξης της βιομηχανίας, που δεν οδήγησε σε δραματικές καταστάσεις αποβιομηχάνισης. Παράλληλα, σημαντικό ρόλο προς την ίδια κατεύθυνση έπαιξε και η οικιστική δομή της πόλης, σε συνδυασμό με τους τρόπους απόκτησης κατοικίας, το υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης και τη χαμηλή στεγαστική κινητικότητα, η οποία με διάφορους τρόπους εμποδίζει το στεγαστικό διαχωρισμό ακόμη και των νέων μεταναστών. Προς την ίδια κατεύθυνση, επίσης, λειτούργησε και η οικογενειο-κεντρική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας, απορροφώντας σημαντικό μέρος των κραδασμών από πιέσεις, όπως η ανεργία των νέων, ή από την έλλειψη ικανοποιητικής κάλυψης από κοινωνικές υπηρεσίες, όπως οι παιδικοί σταθμοί και οι διάφορες μορφές προστασίας των ηλικιωμένων.

Η Αθήνα προστατεύθηκε, συνεπώς, από εντονότερες αρνητικές κοινωνικές συνέπειες όχι μέσω πολιτικών δράσεων για την αντιμετώπισή τους, αλλά λόγω παραδοσιακών οικονομικών, πολεοδομικών και κοινωνικών δομών, οι οποίες έδρασαν ανασχετικά σύμφωνα με τη συγκεκριμένη φυσιογνωμία τους. Οι δομές αυτές, όμως, δεν είναι ούτε άφθαρτες, ούτε μπορεί να θεωρηθεί ότι θα λειτουργούν με ανάλογα θετικό τρόπο κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. Παράλληλα, οι ίδιες αυτές δομές είναι απότοκο διαδικασιών και τάσεων, οι οποίες έχουν φθάσει εδώ και καιρό στα όριά τους. Η έντονη κοινωνική κινητικότητα, που αναπτύχθηκε επί πολλές δεκαετίες στη μεταπολεμική περίοδο, μοιάζει να βρίσκεται, επί δύο περίπου δεκαετίες, σε περίοδο σημαντικής ανάσχεσης, κάτι που γίνεται αισθητό πλέον όχι μόνο από τα χαμηλότερα, αλλά και από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, που βιώνουν τον κίνδυνο μιας πορείας κοινωνικής υποβάθμισης για τα παιδιά τους. Επιπλέον, οι περιβαλλοντικές πιέσεις –αποτέλεσμα ενός προτύπου ανάπτυξης που άντλησε αλόγιστα περιβαλλοντικούς πόρους για την υποβοήθηση της κοινωνικής κινητικότητας και στηρίχθηκε σε κρατικές ρυθμίσεις με στόχο την πολιτική σταθερότητα– έχουν διογκωθεί πλέον σε βαθμό που δεν μπορούν να αγνοηθούν, και η διευθέτησή τους συνεπάγεται κόστος που δεν μπορεί να είναι άμοιρο κοινωνικών επιπτώσεων.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι ο ιδιότυπος ελληνικός φιλελευθερισμός, που επικεντρώνεται σε γραφειοκρατικούς κυρίως ελέγχους της αγοράς και σε περιορισμένες και αναποτελεσματικές κοινωνικές παροχές, δεν μπορεί να συνεχίσει να αποτελεί τον αυτόματο πιλότο για την εξέλιξη της πόλης. Σε μια εποχή, ειδικά, που η δημόσια παρέμβαση αρχίζει να ανακτά την αξιοπιστία της ως αναγκαίο στοιχείο κοινωνικής ρύθμισης και ελέγχου της αγοράς, θα χρειαστεί και η ελληνική πραγματικότητα να αρχίσει να εθίζεται στην ιδέα, τις πρακτικές και την τεχνογνωσία των ορθολογικά σχεδιασμένων πολιτικών και των στρατηγικών ανάπτυξης της πόλης μέσα στις οποίες θα πρέπει αυτές να εγγράφονται.

* * *

Τα κείμενα του παρόντος τόμου σε μεγάλο βαθμό ξεκινούν είτε ρητά είτε έμμεσα από τα ζητήματα ή/και διλήμματα που θέτουν αυτές οι συν-

θήκες και τάσεις μεταβολής στην Αθήνα των αρχών του 21ου αιώνα. Ωστόσο, είναι φανερό ότι η πολλαπλότητα τόσο των όψεων του αντικειμένου όσο και των προβληματισμών της ίδιας της σύγχρονης αστικής κοινωνιολογίας στον ίδιο μεγάλο βαθμό οδήγησαν τους ερευνητές σε διαδρομές που δεν εντάσσονται εύκολα στις αναγκαστικά σχηματοποιημένες γενικές προσεγγίσεις αλλά που, από άλλη σκοπιά, τις συμπληρώνουν και τις εμπλουτίζουν. Με βάση αυτόν τον πολυθεματικό χαρακτήρα των εργασιών, αυτές έχουν ενταχθεί σε τρεις αδρομερείς ενότητες. Η πρώτη καλύπτει την ειδική θεματική "Χωρικές δομές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί", η δεύτερη την πολύ γενικότερη "Κοινωνικοοικονομικές δομές, αντιλήψεις και πρακτικές" ενώ η τρίτη ορισμένα ειδικότερα αλλά σημαντικά θέματα υπό τον τίτλο "Ποιότητα ζωής στην πόλη: Χρήση και διεκδίκηση δημόσιων χώρων".

Χωρικές δομές και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Το κείμενο του **Θωμά Μαλούτα** στοχεύει να ερμηνεύσει τον σχετικά περιορισμένο στεγαστικό διαχωρισμό που παρατηρείται σήμερα στην Αθήνα. Το ενδιαφέρον προκύπτει επειδή πρόκειται για μια πόλη που γνώρισε ένα μεγάλο και διαρκές κύμα κοινωνικής κινητικότητας κατά τη μεταπολεμική περίοδο ενώ, παράλληλα, δεν αποτέλεσε πεδίο "αντι-διαχωριστικών" πολιτικών και πολεοδομικών ρυθμίσεων. Η προβληματική που αναπτύσσεται επικεντρώνεται στην παρατήρηση ότι η μεγάλη κοινωνική κινητικότητα στην Αθήνα δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη στεγαστική κινητικότητα, η οποία λογικά θα επέφερε, όπως σε άλλες πόλεις και στο πνεύμα της Σχολής του Σικάγου, την αύξηση του στεγαστικού διαχωρισμού. Επιπλέον, ο στεγαστικός διαχωρισμός δεν αυξήθηκε στην Αθήνα ούτε κατά την πρόσφατη περίοδο, που χαρακτηρίζεται μεν από ανάσχεση της κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και από τη μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών, η οποία στις συνθήκες άλλων πόλεων έχει αποτελέσει σημαντικό παράγοντα αύξησης του στεγαστικού διαχωρισμού. Οι ερμηνείες που προβάλλονται αφορούν τα συστήματα στέγασης που κυριάρχησαν μεταπολεμικά στην Αθήνα, με την έννοια τόσο της δομής του οικιστικού αποθέματος όσο και των μορφών

ιδιοποίησής του, αλλά και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης –όπως τα οικογενειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας– που αποτέλεσαν ανασχετικούς παράγοντες για την αύξηση του στεγαστικού διαχωρισμού. Το κείμενο αναφέρεται και σε νέους παράγοντες –όπως η μεταβολή στους τρόπους απόκτησης κατοικίας, η μεγάλη διεύρυνση του στεγαστικού δανεισμού, η δημιουργία σημαντικών νέων υποδομών, αλλά και η αυξημένη παρουσία μεταναστών καθώς και η σημαντική εισροή κοινοτικών πόρων – που επέδρασαν με διαφορετικό, και συχνά αντιφατικό, τρόπο στην εξέλιξη του στεγαστικού διαχωρισμού. Τέλος, σημειώνεται ότι ο σχετικά περιορισμένος στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα δεν αποτελεί και ασφαλή δείκτη περιορισμένου κοινωνικού διαχωρισμού, αφού η χωρική ανάμιξη δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και ανάλογο βαθμό συμβιωτικής κοινωνικής ανάμιξης.

Η ανάλυση του **Δημήτρη Εμμανουήλ**, με στοιχεία για την ευρύτερη περιφέρεια της Πρωτεύουσας το 2001, έχει ως αντικείμενο τη γεωγραφική κατανομή των νοικοκυριών διαφορετικών στρωμάτων στον αστικό χώρο και τον κοινωνικό διαχωρισμό ως "ταξική" συμπεριφορά, ως τυπική, δηλαδή, συμπεριφορά (με τη στατιστική έννοια) που ανάγεται στα συλλογικά χαρακτηριστικά διακριτών κοινωνικο-οικονομικών τάξεων/στρωμάτων. Τόσο η θεωρητική όσο και η στατιστική ανάλυση της χωροθέτησης των διαφόρων στρωμάτων δείχνει ότι, πέραν των βασικών "πολεοδομικών" προσδιοριστικών παραγόντων (προσφορά χώρου, εγγύτητα στην εργασία, ποιότητα οικιστικού και κτιριακού περιβάλλοντος), ο πλέον σημαντικός παράγων από την άποψη του κοινωνικού διαχωρισμού είναι η κοινωνικο-οικονομική "συνάφεια" μεταξύ του επιπέδου κάθε στρώματος και του μέσου χαρακτήρα κάθε γεωγραφικής ζώνης (τοπικής υπο-αγοράς κατοικίας). Αυτός ο παράγων "συνάφειας" φαίνεται να διαμορφώνεται κυρίως στο επίπεδο της σχέσης μεταξύ ζήτησης και προσφοράς κατοικίας παρά στο επίπεδο του γενικότερου οικονομικού επιπέδου διαβίωσης ή στο επίπεδο της κοινωνικής θέσης (status) του νοικοκυριού βάσει του εκπαιδευτικού επιπέδου του. Ο καθοριστικός αυτός ρόλος του μηχανισμού κατοικίας μέσω της στεγαστικής "συνάφειας" εξαρτάται από μια σειρά δομικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένου συστήματος γης και κατοικίας. Τα περισσότερα από

αυτά στην περίπτωση της Αθήνας φαίνεται να ευνοούν σχετικά χαμηλούς βαθμούς ταξικού διαχωρισμού στο χώρο. Ωστόσο, τα δεδομένα με βάση τους συνήθεις δείκτες μέτρησης του διαχωρισμού δείχνουν παρόμοια επίπεδα με το μέσο όρο ενός αριθμού ευρωπαϊκών πόλεων που έχουν μελετηθεί. Κατά τον μελετητή, ο λόγος για αυτό είναι πιθανότατα ο μεγαλύτερος βαθμός οικονομικής ανισότητας στη Ελλάδα σε σύγκριση με τις χώρες του πυρήνα της Ε.Ε.

Ο **Βασίλης Αράπογλου** και ο **Ίων Σαγιάς** εξετάζουν τις έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα με ιδιαίτερη έμφαση στις επιπτώσεις που επιφέρουν σημαντικές ευρύτερες αλλαγές όπως η οικονομική αναδιάρθρωση, η "θηλυκοποίηση" της απασχόλησης και η μετανάστευση μετά το 1990. Οι συγγραφείς επανερχόμενοι στη διαμάχη γύρω από τις μορφές κοινωνικής πόλωσης που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση, αξιοποιούν τις φεμινιστικές κριτικές που ασκήθηκαν τόσο στις θεωρήσεις για τις «παγκόσμιες πόλεις» όσο και στις θεωρήσεις για το ρόλο του κράτους πρόνοιας και επιχειρούν να αναδείξουν τη σημασία των έμφυλων διαστάσεων της επαγγελματικής και αστικής αναδιάρθρωσης, οι οποίες, συνήθως, δεν περιλαμβάνονται στην εμπειρική ανάλυση του διαχωρισμού στις μητροπόλεις του Ευρωπαϊκού νότου. Στο κείμενό τους δείχνουν πώς η συνολική αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στις υπηρεσίες και ειδικότερα η απασχόληση των μεταναστριών σε υπηρεσίες χαμηλής ειδίκευσης συνέβαλαν στην ανάδυση νέων προτύπων χωροκοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1990. Η ανάλυση παρουσιάζει πρώτα τις αλλαγές στη δομή των επαγγελματιών που συνόδευσαν τη "θηλυκοποίηση" της απασχόλησης και στη συνέχεια τις μεταβολές στη συνολική ένταση του χωροκοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ 1991 και 2001, εφαρμόζοντας μια τροποποιημένη εκδοχή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης σύμφωνα με τον Esping-Andersen. Τα ευρήματά τους υποδεικνύουν ότι οι τάσεις πόλωσης της επαγγελματικής δομής διακρίνονται για την έμφυλη και εθνοπολιτισμική μεροληψία τους και δημιουργούν πιέσεις χωρικού κατακερματισμού.

Η εργασία του **Γιώργου Κανδύλη** εξετάζει το δίκτυο των καθημερινών μετακινήσεων για εργασία στον αστικό και τον περιφερειακό χώρο

της Αθήνας, στη βάση μίας επιλεγμένης διάκρισης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας και των αμοιβαίων ανταλλαγών απασχολούμενων κατοίκων μεταξύ χωρικών ενοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αποτυπώνοντας από τη μια μεριά τη χωρική δομή που οι μετακινήσεις για εργασία διαγράφουν και άρα την ένταξη των διαφορετικών περιοχών σε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε λειτουργική μητροπολιτική περιφέρεια και από την άλλη τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά του μετακινούμενου πληθυσμού (φύλο, κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, κλάδοι απασχόλησης), η εργασία επικεντρώνεται στις εθνικές διαφοροποιήσεις της μετακίνησης και τις επιπτώσεις αυτών των διαφοροποιήσεων στο σχήμα του εθνικού διαχωρισμού της μητροπολιτικής περιοχής. Πρόκειται για εθνικές ανισότητες οι οποίες εμπλουτίζουν τη συζήτηση γύρω από την (χαμηλή) ένταση του διαχωρισμού και τις επιπτώσεις του. Προτείνει έτσι μια δυναμική παρατήρηση του πλέγματος των μετακινήσεων ως στοιχείου αναπροσδιορισμού της διάρθρωσης του μητροπολιτικού χώρου, παρατήρηση η οποία αντιμετωπίζει την κινητικότητα στην πόλη ως μια μορφή άνισα κατανεμημένου κοινωνικού κεφαλαίου που προδιαγράφει τους όρους συμμετοχής των κατοίκων της πόλης στις διαδικασίες ανασυγκρότησής της.

Η εργασία της **Παρασκευής Καμούτση**, του **Κώστα Γκόρτσου**, και της **Άννας Μάρκου** εξετάζει τις τάσεις μετατροπής της χρήσης του παράκτιου χώρου της Αττικής από Β' και παραθεριστική κατοικία σε κύρια κατοικία την περίοδο 1991-2001. Παρά τις ατέλειες των στατιστικών στοιχείων, τεκμηριώνεται έγκυρα η σαφής τάση συγκέντρωσης της Α' κατοικίας είτε σε νέες οικοδομές παράλληλα με υφιστάμενες ή νέες Β' κατοικίες ή μέσω μετατροπής της χρήσης του οικιστικού αποθέματος από Β' σε Α' κατοικία. Αυτές οι αλλαγές καλύπτουν όλο το κοινωνικό-οικονομικό φάσμα περιοχών και τύπων κατοικίας αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην ένταση του φαινομένου μεταξύ των παράλιων ζωνών. Ωστόσο, σε συνολικούς απόλυτους όρους η ζήτηση Α' κατοικίας στις παράλιες ζώνες φαίνεται να είναι σχετικά περιορισμένη και οπωσδήποτε πολύ μικρότερη από τη ζήτηση για τις μεσόγειες προαστιακές περιοχές. Κατά τους ερευνητές, τα οικιστικά προβλήματα των περιοχών Β' κατοικίας έχουν αποτελέσει πιθανότατα ένα σοβαρό ανα-

σταλτικό παράγοντα. Η έρευνα συμπληρώνεται με ποιοτικά στοιχεία από ανοιχτές κυρίως συνεντεύξεις από ένα πιλοτικό δείγμα νοικοκυριών που εγκαταστάθηκαν στην Αρτέμιδα (Λούτσα). Σχετικά με τους λόγους της γεωγραφικής μετακίνησης, ως κυρίαρχος παράγοντας φαίνεται η ανάγκη διαβίωσης σε καλύτερο φυσικό περιβάλλον και η αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής, που συνδέεται με την επιθυμία απόκτησης ιδιόκτητης στέγης με τα χαρακτηριστικά της μονοκατοικίας. Οι προβληματικές συνθήκες της προηγούμενης κατοικίας και της πόλης γενικότερα, προβάλλονται παράλληλα ως ισχυροί λόγοι που οδήγησαν τους ερωτώμενους στην απόφαση μετεγκατάστασης. Η συγκεκριμένη επιλογή τόπου φαίνεται να συνδέεται πιο ειδικά με οικογενειακούς δεσμούς και υπάρχοντα ακίνητα στην περιοχή μετεγκατάστασης και, για τα νοικοκυριά που δεν διέθεταν εκεί περιουσιακά στοιχεία, με την προσφορά σχετικά προσιτών οικοπέδων ή έτοιμων μονοκατοικιών. Αν και η πλειονότητα των ερωτώμενων διαπιστώνει, όπως τεκμηριώνεται έμμεσα και από τα ποσοτικά στοιχεία, ότι πράγματι υπάρχουν αρκετά προβλήματα και ελλείψεις στην πολεοδομική οργάνωση και τον κοινωνικό ή τεχνικό εξοπλισμό της περιοχής, εκτιμά παράλληλα ως σημαντικότερα τα οφέλη που απολαμβάνει από το φυσικό περιβάλλον, τη θάλασσα και τα πλεονεκτήματα του μοντέλου κατοίκησης που επέλεξε.

Κοινωνικοοικονομικές δομές, αντιλήψεις και πρακτικές

Στόχος του άρθρου της **Ανδρομάχης Χατζηγιάννη** και της **Δέσποινας Βαλάση** είναι να αναδείξει τις νέες μορφές ανισότητας που παρατηρούνται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πέραν της ανισότητας προσβασιμότητας η οποία δεν είναι πλέον αρκετή για να 'εξηγήσει' τις άνισες δυνατότητες και προοπτικές των νέων για εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη. Αν και οι γνωστές κοινωνικές ανισότητες ως προς την εκπαίδευση παραμένουν, φαίνεται να αναδύονται και νέες στο εσωτερικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι νέες αυτές ανισότητες εμφανίζονται τόσο στο εσωτερικό του ίδιου επιπέδου σπουδών (στο προπτυχιακό επίπεδο μεταξύ Πανεπιστημίων, κατευθύνσεων σπουδών και πανεπιστημιακών τμημάτων), όσο και μεταξύ διαφορετικών επιπέδων σπουδών δηλαδή

μεταξύ πτυχίου και μεταπτυχιακών σπουδών. Σε αυτό το τελευταίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση η μελέτη σε μια πρώτη προσπάθεια διερεύνησης των ανισοτήτων που παρουσιάζονται μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων σπουδών δηλαδή μεταξύ προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, δείχνοντας ότι υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ κοινωνικής προέλευσης των φοιτητών και συνέχισης των σπουδών τους σε μεταπτυχιακό επίπεδο, και λαμβάνοντας υπόψη τόσο το αντικείμενο των σπουδών, όσο και το πανεπιστήμιο στο οποίο φοιτούν. Η θέση η οποία υποστηρίζεται είναι ότι όσο η τριτοβάθμια εκπαίδευση μαζικοποιείται, τόσο οι γόνοι των πλέον προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων καταφέρνουν να διαφοροποιηθούν από τους υπολοίπους, αναζητώντας νέες μορφές ‘συμβολικού κεφαλαίου’, και καταλαμβάνοντας στο εσωτερικό της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τις πλέον περιζήτητες θέσεις στις σχολές υψηλού κύρους.

Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, η Μανίνα Κακεπάκη και η Άννα Νικολάου παρουσιάζουν στοιχεία αναφορικά με τις αντιλήψεις για την έμφυλη ισότητα/ανισότητα και τους έμφυλους ρόλους, όπως καταγράφονται στην περιοχή της Αθήνας σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές (1988 και 2006). Στο πρώτο μέρος, καταγράφεται η εξέλιξη των αντιλήψεων σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών και την εμπλοκή τους -ή μη- στις πολιτικές διαδικασίες. Όπως προκύπτει, οι ακραίες σεξιστικές αντιλήψεις υποχωρούν και παρατηρείται τάση προς περισσότερο ενδιάμεσες θέσεις. Διαπιστώνεται δε τάση «ομογενοποίησης» των αντιλήψεων οι οποίες καταγράφονται στην περιοχή της πρωτεύουσας με αυτές στο σύνολο της χώρας, ενώ διαφαίνεται ευκρινώς η επίδραση του παράγοντα της γενιάς στη διαμόρφωσή τους: ενώ στη δεκαετία του ‘80 ήταν οι νεότερες γυναίκες που συγκροτούσαν τον βασικό φορέα προοδευτικών/ανατρεπτικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις, αντίθετα το 2006 οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες προβάλλουν ως πιο διεκδικητικές και κριτικές σε θέματα έμφυλων σχέσεων, με τις νεότερες να εκφράζουν περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις. Στο δεύτερο μέρος, διερευνώνται οι αντιλήψεις που σχετίζονται με τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών. Από τη διαχρονική σύγκριση προκύπτει ότι δεν διαμορφώθηκε στην Αθήνα ένα πιο ομοιογενές σύστημα αντιλήψεων για τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινω-

νία. Τεκμαίρεται δε, παράλληλα, πως οι πολιτικές ταυτίσεις δεν διαδραματίζουν πλέον καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις. Τέλος, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, παρατηρείται ότι στην περιοχή της Αθήνας διαμορφώνεται μια τάση προς συντηρητικότερες αντιλήψεις στο πεδίο των έμφυλων ρόλων.

Αν και ο μετασχηματισμός της κοινωνικής δομής της Αθήνας και η κοινωνική κινητικότητα που χαρακτήρισε την πρωτεύουσα, αλλά και γενικότερα τη χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών, οι συνέπειες των φαινομένων αυτών στην αγορά πολιτισμού και αναψυχής δεν έχουν συγκεντρώσει ανάλογο ενδιαφέρον. Η προσέγγιση του **Νίκου Σουλιώτη** έρχεται να συσχετίσει την διεύρυνση της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες της συμβολικής οικονομίας της Αθήνας με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα και μεγέθυνση των μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της ανάλυσης αυτής έγκειται στη διεύρυσή της σε επίπεδα πέραν των οικονομικών μεγεθών που τεκμηριώνουν τους παραπάνω μετασχηματισμούς και στο συνακόλουθο εντοπισμό της διατήρησης της κοινωνικής ανισότητας στην πρόσβαση και την κατανάλωση αγαθών της συμβολικής οικονομίας. Αν, δηλαδή, η διεύρυνση της συμβολικής οικονομίας δημιουργεί μια εικόνα γενικευμένης πρόσβασης στα ίδια περίπου αγαθά, η κοινωνιολογική ανάλυση εντοπίζει την ανάδυση ενός συστήματος λεπτότερων διακρίσεων, τη διατήρηση της ανισότητας με νέες μορφές και την ανασυγκρότηση της σημασιοδότησης της κοινωνικής ιεραρχίας στο πεδίο της κατανάλωσης. Σε χωρικό επίπεδο, η μελέτη εντοπίζει, πάντα σε συνάφεια με τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής, την ανάδυση, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, μιας ιδιόμορφης γεωγραφίας της αγοράς διασκέδασης με πολυκεντρική δομή, συνδεδεμένη με τις νέες συνθήκες ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών πολιτισμού και αναψυχής.

Στόχος του άρθρου της **Εβελύν Τσανίρα** είναι η παρουσίαση των αποτελεσμάτων μιας διερεύνησης, μέσω συνεντεύξεων, των πρακτικών, συμπεριφορών και αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν σήμερα τις διαδικασίες μετάβασης στην ενήλικη ζωή των νέων της Αθήνας. Είναι γνωστό ότι το μεταβατικό αυτό στάδιο – μεταξύ εφηβείας και ενηλικίω-

σης/ανεξαρτητοποίησης – επιμηκύνεται όλο και περισσότερο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Σ' αυτό συμβάλλουν λόγοι όπως η ανεργία των νέων, η επισφάλεια που χαρακτηρίζει τις εργασιακές σχέσεις, η παράταση των σπουδών με στόχο την απόκτηση περισσότερων εκπαιδευτικών προσόντων και άλλοι. Στην Ελλάδα οι παραπάνω παράγοντες συνδυάζονται με την εξέλιξη του παραδοσιακού προστατευτικού ρόλου της ελληνικής οικογένειας, αλλά και με το βαθμό επιτυχίας στη προσπάθεια διεκδίκησης, εκ μέρους των νέων, μεγαλύτερων περιθωρίων ελευθερίας από τους γονείς τους. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ποικίλων μορφών συνύπαρξης και αυτονόμησης των νέων στο πλαίσιο ενός καθεστώτος ημι-εξάρτησης από την πατρική οικογένεια. Η σημαντική εμπλοκή της οικογένειας συχνά έχει στόχο την από κοινού υλοποίηση στρατηγικών κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης και πάντως επιτρέπει στους νέους τη σταδιακή είσοδό τους στον κόσμο των ενηλίκων. Με δεδομένη την έλλειψη επαρκούς κοινωνικής προστασίας, η μετάβαση στην ενήλικη ζωή αποτελεί στην ουσία μια ενδο-οικογενειακή υπόθεση με όποιες σοβαρές και πολύμορφες επιπτώσεις αυτό μπορεί να συνεπάγεται.

Η θεματική της εργασίας της **Άννας Νικολάου** επικεντρώνεται σε δύο κυρίως άξονες. Ο πρώτος άξονας αναφέρεται, αφενός, στα θεωρητικά - μεθοδολογικά προβλήματα και λογικά-επιστημονικά σφάλματα στην έρευνα της παιδικής φτώχειας και, αφετέρου, στις σύγχρονες εξελίξεις και προβληματισμούς που σχετίζονται με τη διερεύνηση αυτού του φαινομένου. Ο δεύτερος άξονας αφορά την παρουσίαση στοιχείων για τη παιδική φτώχεια στην περιφέρεια Αττικής. Η ανάλυση βασίζεται στην επεξεργασία ορισμένων κοινωνικο-οικονομικών στοιχείων της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) που διεξάγεται ετησίως από την ΕΣΥΕ και αποβλέπει, μεταξύ άλλων, στη συστηματική παρατήρηση των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Όσον αφορά τον πρώτο άξονα, διαπιστώνεται ότι οι εμπειρικές διερευνήσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που γίνονται στο πλαίσιο των μεγάλων επαναλαμβανόμενων ευρωπαϊκών στατιστικών ερευνών, εστιάζουν στο νοικοκυριό και τον πληθυσμό 16 ετών και άνω. Για τον λόγο αυτό, τα όποια συμπεράσματα σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την κάλυψη της πληθώρας των

αναγκών της παιδικής ηλικίας εξάγονται με τρόπο έμμεσο, είναι περιορισμένα και δεν μπορούν να απεικονίσουν επακριβώς όλες τις διαστάσεις του προβλήματος της φτώχειας στην παιδική ηλικία. Όσον αφορά το δεύτερο άξονα, η σχετικά υψηλή φτώχεια στην παιδική ηλικία που παρατηρείται στην περιοχή της Πρωτεύουσας, αναδεικνύεται σε ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα με πιθανές επιπτώσεις τόσο στην ανάπτυξη των παιδιών όσο και στο επίπεδο κοινωνικής αναπαραγωγής του φαινομένου της φτώχειας. Συνεπώς κρίνεται απαραίτητος ο σχεδιασμός ερευνών που να εστιάζουν εξ ολοκλήρου στα παιδιά ή ακόμη και η επέκταση των ήδη καθιερωμένων εθνικών και ευρωπαϊκών τακτικών δειγματοληπτικών ερευνών ώστε να καλύπτουν και παιδιά και εφήβους.

Ποιότητα ζωής στην πόλη: Χρήση και διεκδίκηση δημόσιων χώρων

Ο **Κάρολος Καβουλάκος** διερευνά ένα φαινόμενο που εντάσσεται στην σχετικά πρόσφατη ανάδυση της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, την προστασία και διεκδίκηση των δημοσίων χώρων της πόλης. Ορίζοντας το φαινόμενο ‘κίνημα πόλης’, ο συγγραφέας καταγράφει τους φορείς που δραστηριοποιούνται σε ένα επιλεγμένο φάσμα σχετικών κινητοποιήσεων και τα γεγονότα διαμαρτυρίας στην ευρύτερη περιοχή της μητρόπολης κατά την περίοδο 2001-2005. Στην προσέγγισή του, συνδέονται επιμέρους ερωτήματα με τον ορισμό των κινημάτων πόλης, ερωτήματα τα οποία του επιτρέπουν να διαλευκάνει όψεις του φαινομένου, όπως ο εξωθεσμικός χαρακτήρας των φορέων δράσης, το ‘ρεπερτόριο’ των δράσεων, η συνέχεια της δράσης στο χρόνο, η οργανωτική μορφή των φορέων, η μορφή και το περιεχόμενο των σχετικών αιτημάτων και η γεωγραφία των δράσεων. Τεκμηριώνοντας την ύπαρξη κινημάτων της πόλης στην Πρωτεύουσα και την περιφέρειά της, η μελέτη ανοίγει τον επιστημονικό διάλογο σε ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας και θεωρητικών προσεγγίσεων.

Το άρθρο της **Καλλισθένης Αβδελίδη**, με βάση το υλικό από ειδική έρευνα πεδίου, διαπραγματεύεται το θέμα της χρήσης δημόσιων φυσικών χώρων της Αθήνας (όπως ο Εθνικός Κήπος, το Κτήμα Συγγρού, το

Άλσος του Φιλοπάππου κ.ά.) και της σχέσης των κατοίκων της πόλης με τους χώρους αυτούς. Η επιλογή των χώρων της έρευνας και ο τυπολογικός χαρακτηρισμός τους έγινε στη βάση των στατιστικών και πολεοδομικών δεδομένων των δήμων και κοινοτήτων της Αττικής. Με τη βοήθεια της έρευνας πεδίου συγκροτήθηκαν αφενός περιγραφικοί δείκτες και πίνακες τόσο για τις δραστηριότητες των επισκεπτών όσο και για τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών των αστικών φυσικών χώρων. Το υλικό αυτό συμπληρώθηκε με συνεντεύξεις επιλεγμένων χρηστών. Πέρα από την ιδιαίτερα χρήσιμη καταγραφή και ανάλυση εμπειρικών δεδομένων για τη σύγχρονη χρήση των φυσικών χώρων της Αθήνας και τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ανά τύπο χώρου, η έρευνα δείχνει ότι η σχέση των κατοίκων της Αθήνας με το αττικό φυσικό περιβάλλον είναι ένας παράγοντας ισχυρού δεσμού με την πόλη και την ιστορία της. Η κοινωνική διάσταση της χρήσης του αστικού φυσικού χώρου, επιπλέον, μας προσφέρει ένα σημαντικό δείκτη του τρόπου ζωής των κατοίκων μιας πόλης και κατ' επέκταση της ποιότητάς της με τρόπο που υπερβαίνει τους περιορισμούς των καθιερωμένων απλών πολεοδομικών δεικτών.